

Донбаський державний педагогічний університет

Бібліотека

Бібліографічний огляд

**М. С. Грушевський (1866 – 1934) – очільник
українського державотворення**
*(до 155-річчя від дня народження вченого та
політичного діяча)*

Укладач: зав.сект.к.п.р.бібліотеки
Борщова О.А.

Слов'янськ 2021

**М. С. Грушевський (1866 – 1934) – очільник українського
державотворення
(до 155-річчя від дня народження вченого та політичного діяча)**

*... Грушевський зробив величезну справу
для відродження українського народу. Велика
постать, щоб не казали, яка залишила глибокий
слід у національній свідомості України.*

В. Вернадський

У листопаді 1991 року в уже незалежній Україні після багатьох десятиліть мовчання широко відзначалося 125-річчя з дня народження полум'яного патріота українського народу, видатного історика й політичного діяча Михайла Грушевського. Почався процес повернення його імені українському народові, вітчизняній науці, усьому світові. І сьогодні Михайло Грушевський - вчений світового рівня, гігант української історіографії, автор неперевершеної «Історії України-Руси», творець найбагатшої наукової спадщини (його перу належить близько двох тисяч праць з української історії, соціології, літератури, етнографії, фольклору). Водночас він був блискучим організатором наукової праці. Голова Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, професор Львівського університету, голова Українського наукового товариства у Києві, засновник Українського соціологічного інституту у Відні, фундатор історичної секції Всеукраїнської академії наук (ВУАН), академік ВУАН (1923) і академік Академії наук СРСР – ось перелік його наукових, науково-організаційних і викладацьких посад та вчених звань.

Разом з тим М. Грушевський відіграв помітну роль у політиці. У березні 1917 очолив перший орган українського народу – Центральну Раду й пройшов разом з нею всі етапи політичної еволюції, став одним із фундаторів незалежної Української Народної Республіки.

Його життя було складним і суперечливим. Він досяг європейської і світової слави на теренах науки. Разом з тим за свої політичні переконання зазнав репресій від російського самодержавства, а також від комуністичного режиму.

Тільки в незалежній Україні ім'я Михайла Сергійовича Грушевського знайшло справжнє визнання.

Михайло Грушевський походить з давньої, знаної ще з XVIII ст., духовної родини на Чигиринщині. Сучасні дослідники досить обгрунтовано виводять священницький рід Грушевських від козаків Грушів, які, за образним визначенням Івана Крип'якевича, змінили шаблю на хрест.

Батько – Сергій Федорович (1830-1901) закінчив у Києві духовне училище, семінарію й Київську духовну академію, удостоївшись звання магістра. Однак відмовився від священницького постригу і обрав кар'єру освітянина, щоправда,

головним чином у духовних закладах. В Києві він познайомився й обвінчався з Глафірою Захарівною Оппоковою (1847-1918), дочкою священника з с. Сестринівка на Київщині. Це була ладна і міцна, набожна і гордовита жінка. Глафіра Захарівна стала для чоловіка вірною супутницею життя. Сергій Федорович невдовзі отримав призначення до Царства Польського вчителем російської мови й словесності у Холмську російсько-греко-уніатську гімназію. Саме у цьому давньому українському місті й народився 17 (29) вересня 1866 року їхній первісток Михайло. Праця Сергія Федоровича у Холмі була нетривалою (4 роки). За станом здоров'я він звільнився і родина повернулася на Україну. З 1870 року Грушевські переїхали на Кавказ, куди батька призначили інспектором, а потім – і директором народних шкіл. За свою звитяжну працю на ниві педагогіки Сергій Федорович удостоївся чина дійсного статського радника, що в таблиці про ранги давало право на потомствене дворянство. Сам Михайло Грушевський не зовсім пишався своїм дворянством. Єдиний раз в анкеті від 1914 р. зазначив, що він з дворян.

Виріс Михайло Грушевський на Кавказі. Жили Грушевські у Ставрополі, Владикавказі й Тифлісі. Батьки не забували Україну, відвідували рідних. Михайло часто приїжджав, подовгу гостював у свого діда, священника в селі Лісники під Києвом. Велична українська природа, славна історія, висока культура і традиції рідного народу залишили в душі хлопчика величезне враження. Тільки тут він по-справжньому почувався вдома. Поїздки в Україну, розповіді залюбленого в Україну батька рано збудили в Михайлові зацікавлення та вболівання за долю Батьківщини. Початкову освіту Михайло отримав вдома, а в 1880 році став учнем Тифліської класичної гімназії. Склавши екзамени, був зарахований відразу до третього класу. Навчався легко, встигав з усіх предметів, читав багато творів української, російської, світової літератури. Приваблювала його й історія. В гімназійні роки хлопчик уважно стежив за публікаціями в журналі «Киевская старина», який вважався одним з кращих тодішніх періодичних видань історичного профілю. У гімназичні роки пише вірші та прозові твори. 1885 року з благословення І. Нечуя-Левицького дебютував у львівській газеті «Діло» під псевдо Михайло Заволока оповіданням «Бех-аль-Джугур» на сюжет із добре знайомого йому по Кавказу східного життя. М. Грушевський з медаллю закінчив гімназію. В останньому класі він уперше закохався в актрису Олену Марковську. Восени 1885 року до Тифліса на гастролях завітала оперна трупа. Завзятим відвідувачем оперних вистав разом з іншими гімназистами став і Михайло Грушевський.

Не в останню чергу це сталося через Олену Павлівну Марковську. Вона виконувала партію Мікаели в опері «Кармен» і, як згадував потім Грушевський, була «гарною і поставною дівчиною, темною шатенкою, з карими очима, українського типу». Закоханий Михайло подарував артистці на пам'ять кілька

книжок, зокрема повісті Юрія Федьковича та петербурзьке видання "Кобзаря" у гарній оправі.

Почуття, які охопили 19-річного хлопця, закарбувались у його любовній ліриці. Оперний сезон скінчився, трупа поїхала. Про свої почуття Михайло Олені Павлівні так і не сказав. Хоча до кінця життя пам'ятав запах яблук, що солодко пахли у снігах будинку, в якому жила Марковська...

У Михайла з'являється нове захоплення. Це була сестра його гімназійного товариша Ганна Яснопольська. Ганна (або, як її називали в родині, Ніна) Ямпольська була на кілька років старша за Михайла. Позналились вони в Тифлісі у травні 1885 року. Вихованка Харківського інституту шляхетних дівчат взяла на себе місію «облагородити і витончити» особистість «бурсака» Грушевського. Ганна, як згодом пригадував Грушевський, виступала у ролі його «менторки і моральної виховательки». А він натомість вчив її українській мові та зацікавив українською літературою. Очевидно, закохана у Михайла дівчина мріяла про шлюб з ним. Але мріям збутись не судилось. Грушевський у 1886 році вступив до Київського університету. Між молодими людьми почалось дружнє листування. Листування Михайла та Ганни тривало багато років - збереглося 55 листів Михайла до Ганни та 183 її відповіді.

У липні 1886 року Михайло Грушевський став студентом історичного відділення історико-філологічного факультету св. Володимира. Основними осередками його студентського життя були університетські аудиторії, бібліотека, дім і церква. Перші роки навчання він дотримувався слова, даного батькові про неучасть у студентських гуртках. Його перша історична праця – «Южно-русские господарские замки в половине XVI века» (1890). Пише серію інших наукових статей, публікує їх в «Киевской старине», «Киевских университетских ведомостях».

На останніх курсах М. Грушевський відходить від «аскетично-містичного» способу життя, як він писав про себе не без іронії. Він познайомився з багатьма відомими культурними діячами. Суттєвий вплив на нього мав відомий український діяч, літератор, вчений О. Кониський. Він увів Михайла до гуртка «Старая громада», де той набув досвіду громадської роботи. М. Грушевський зав'язав тісні зв'язки з відомими і менш відомими діячами: В. Вовком-Карачевським, М. Лисенком, М. Старицьким, О. Косач, М. Кононенком, В. Щербиною, М. Ковалевським та іншими.

З початку 1890-х років Михайло Грушевський став зачатати до дому старогромадівця Василя Вовка-Карачевського. Атмосфера, що панувала у родині, була йому близькою за духом. Разом з Василем та Марією - дітьми В. Вовк-Карачевського - Грушевський багато спілкувався, відвідував театр. Довго думав, чи одружитись з Марією. Ідею мати Грушевського за зятя підтримували й батьки Марії. Не склалося, шлюбні проекти він відклав надалі [13, с.24-41].

На третьому курсі з ініціативи визначного вченого Володимира Антоновича узявся за тему «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века». В. Антонович відіграв велику роль в становленні М. Грушевського як вченого. «...В Університеті св. Володимира молодий дослідник, за висловом відомого грушевськознавця Л. Винара, мав двох «хрещених батьків»: В. Антоновича у науковій праці та О. Кониського – в громадській. Ясно, що обоє справили неабиякий вплив на формування історичного і суспільно-політичного світогляду М. Грушевського» [10, с.31].

1890 року М. Грушевський відмінно склав державні іспити і отримав диплом I ступеня як один з кращих студентів. Одночасно його праця «История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI века» була відзначена золотою медаллю. Талановитий випускник університету був залишений на кафедрі російської історії, став розробляти як магістерську дисертацію тему з історії Поділля «Барское староство». Михайло працював над дисертацією самовіддано, зрікшись від усього, оскільки на її підготовку було відведено лише два роки. До цього був ще один чинник. У 1891 році В. Антонович отримав запрошення очолити кафедру історії Львівського університету. Він рекомендував замість себе талановитого учня.

22 травня 1894 року відбувся захист дисертації. Професори В. Антонович і В. Іконников високо оцінили магістерську працю. Рішення 11 професорів також було одноставно позитивним.

Університет М. Грушевський залишав сформованим ученим, який володів дослідницькою методологією та методикою. Ідейно-політичний світогляд базувався на народницькій ідеології, а сам він був переконаним українським патріотом.

За рекомендацією В. Антоновича 1894 р. Михайло Грушевський отримав посаду професора першої на українських землях кафедри історії України у Львівському університеті. На той час навчальний заклад був сильно полонізований. Михайло Сергійович принципово викладав і спілкувався лише українською, домагаючись її рівності з польською. Невтомна праця вченого у галицькому краї тривала два десятиліття (1894-1914). Це були курси лекцій в університеті; це було створення власної історичної наукової школи (він підготував цілу когорту професійних українських істориків – Іван Крип'якевич, Мирон Кордуба, Іван Кравецький, Василь Герасимчук, Степан Томашівський, Іван Джиджора та інші); це напружена праця в Науковому товаристві імені Шевченка (очолював з 1897 р. по 1913 р.), яке завдяки організаторському таланту вченого по праву мало статус нетитулованої Української академії наук; це неперевершена видавнича діяльність (лише «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» за його редакцією вийшло більше 100 томів, крім того сотні наукових та науково-популярних праць українською мовою). З 1898 р. почав виходити «Літературно-науковий вісник», журнал європейського типу, який Грушевський

редагував з І. Франком, В. Гнатюком, Й. Маковеєм. А з 1905 року М. Грушевський налагоджує видання і в Київській редакції.

У Львові Михайло Грушевський зустрів свою долю. Обраницею його стала Марія Сильвестрівна Вояковська (1868- 1948).

Вони познайомились у Львові на початку 1895 року - професор та вчителька. Марія була донькою греко-католицького священика із села Скали над Збручем. Рано залишилась без батька. Після закінчення Львівської учительської семінарії працювала у місті, викладала польську та українську мови.

У березні 1896 року Грушевський листом освідчився «панні Марині»:

«Думаю, що для Вас не тайна моя симпатія до Вашої особи. Я мушу знати, чи можу будувати на їй які більші надії. Я виславляв Вам свої погляди на сю справу: симпатія потребує обопільності, а до того обопільного довір'я і поважання...

Я не люблю гратись в красні слова і зоставляю моєму поступуванню й ділам свідчити за мене... Шукаю товариша щирого, розумного і доброго, співробітника в праці громадській, аби жити з ним душею в душу...».

Марія відповіла взаємністю. 14 травня того ж року Марія Вояковська та Михайло Грушевський побрались у Скалі. У червні 1900 року народилась їхня єдина донька Катерина чи Кулюня, як ласкаво називали її батьки і рідні.

Вони не помилились один в одному. Маринця, як ласкаво називав Грушевський дружину, була з ним до кінця, в радості та в горі. В 1902 році професор отримав під садибу землю і в 1902 році спорудив будинок на вул. Понінського, 6, більше відомий як вілла Грушевського.

В 1897 році М. С. Грушевський приступає до написання задуманого ще в студентські роки багатотомного видання «Історія України-Руси». Упродовж 1898-1903 рр. у світ вийшли три перші томи видання, охоплюючи період до 1340 року. В основу цієї праці була покладена розроблена автором історична схема самостійного розвитку українського народу від найдавніших часів, що аргументовано спростовувало прийняту російською історіографією концепцію про єдину загальноросійську народність-колиску. На відміну від офіційної російської історіографії він розглядав Київську державу як першу форму української державності. Послідовники Грушевського назвуть його «Історію України-Руси» метрикою українського народу, поставивши в один ряд з Шевченковим «Кобзарем».

Наукова концепція Грушевського історика про етнічну соборність України стала національним ідеалом Грушевського політика. До 1906 р. він, працюючи на Галичині, широко використовував конституційні свободи Австро-Угорщини для піднесення національної свідомості українства. Коли подібні умови виникли в Наддніпрянській Україні (1905-1907 рр.) він розгортає свою діяльність і в Києві: переносить зі Львова окремі видання, випускає газети, відкриває книгарні. З 1906 року разом з Сергієм Єфремовим, Євгеном Чикаленком та Володимиром

Леонтовичем бере участь у випуску газети «Рада». 1907 року за редакцією М. Грушевського почав друкуватися кварталний часопис «Україна», який було оголошено наступником «Киевской старины». У 1909 році за його ініціативи й участі починає виходити популярний ілюстрований тижневик «Село», а з 1911 – «Засів». М. Грушевський опікувався створенням у Києві Українського наукового товариства. Наприкінці квітня 1907 р. він був обраний головою. До 1917 року науковий доробок членів УНТ склав 29 томів, обсягом близько 350 друкованих аркушів.

В цей час М. С. Грушевський пише низку публіцистичних праць, видає їх у збірнику «З біжучої хвилі». Він виступає як прихильник перебудови Росії на засадах федералізації. Улітку 1906 року Михайло Сергійович приїздить до Петербурга, бере участь у роботі української фракції І Думи, готує разом з членами Думи програмний документ: «Декларацію української автономії».

Грушевський здобув заслужений авторитет провідника українського руху, а отже став небезпечною особою для урядових кіл як Росії, так і Австро-Угорщини: Австро - угорці вважали його москвофілом, налаштованим проросійськи, а царські жандарми бачили в ньому переконаного мазепинця й агента Австро-Угорщини. З початком І світової війни, 22 листопада 1914 року разом з родиною приїжджає до Києва, де його невдовзі заарештували і кинули до Лук'янівської в'язниці за звинуваченням в українському сепаратизмі. Заслання відбував у Симбірську, Казані, Москві.

У Москві М. Грушевський установив контакти з українськими діячами, які тут перебували: Володимиром Винниченком, Симоном Петлюрою, Дмитром Дорошенком, Євгеном Чикаленком та іншими. Він долучився до роботи часопису «Украинская жизнь», тижневика «Промінь», працював в архівах міністерств закордонних справ та юстиції, в Рум'янцевській бібліотеці, працював над VIII томом «Історії України-Руси», довівши її до 1650 року.

З падінням самодержавства у лютому 1917 року вчений отримав довгоочікувану і вистраждану свободу. Його звільнили з-під нагляду поліції, повернули паспорт. Він отримав можливість повернутися в Україну. В Києві М. Грушевського з нетерпінням чекали. Після революційних подій в Росії український народ отримав можливість здобути власну державність. Цю боротьбу очолила Українська Центральна Рада (УЦР) – єдина парламентська інституція, утворена на руїнах самодержавства. До її складу ввійшли представники всіх політичних партій, товариств, спілок, ради військових, селянських, робітничих депутатів, всіх українських земель та українських колоній-громад, національних меншин. Центральна Рада заочно обрала М. Грушевського головою, що було переконливим свідченням визнання українською революційною демократією його заслуг у розвитку національно-визвольного руху. Факт обрання його на голову УЦР сьогодні в історіографії не викликає однастайності. Більше того, іноді кваліфікується як головна причина

поразки першого етапу української революції. Науковець Ігор Верба це спростовує і наголошує: «На 1917 р. в Україні не було більш харизматичного і популярного національного політичного й громадського діяча, ніж Грушевський... Кандидатура науковця була на часі історичного моменту. Лідером українства він став ще задовго до 1917 року. Такі його особисті якості, як незламний характер, політична амбітність, залізна воля у досягненні мети, полум'яний патріотизм у поєднанні з багатим політичним досвідом та незаперечним авторитетом...Грунтовне знання ним історії українського народу, його становища, проблем, інтересів, невичерпна енергія та потенційні можливості явно вирізняли його серед, загалом, малочисельної когорти українських політиків. Безперечно, він уособлював глибоко національні ознаки. Кращого теоретика українського руху у 1917 р. годі було й шукати» [10, с.148-149].

Повернення М. Грушевського з Москви до Києва відбулося 13 березня 1917 року. Під його керівництвом у Києві пройшла грандіозна національна маніфестація, кульмінаційним моментом якої став полум'яний виступ голови Центральної Ради перед радісною юрбою демонстрантів.

Легітимність Української Центральної Ради забезпечив Всеукраїнський національний конгрес, питання про проведення якого поставив саме М. С. Грушевський. Понад 600 делегатів представляли національні громади як України, так і інших країв, де проживали українці. Головними на з'їзді стали питання національно-державного будівництва та вибори до УЦР. Таємним голосуванням практично одноставно головою українського парламенту був обраний Михайло Грушевський (588 голосами «за» при 5 «проти»).

Без сумніву, період Української Центральної Ради став найвищим злетом політичної та державної діяльності М. Грушевського. Він був лідером, головним конструктором політики Української Центральної Ради, мав великий вплив на її рішення, був ініціатором та співавтором найголовніших документів. Незаперечною заслугою Грушевського стало те, що Центральна Рада за рік пройшла шлях від обережних гасел за автономію України у складі оновленої російської федерації до проголошення суверенної, ні від кого незалежної Української Народної Республіки та прийняття її Конституції. Центральна Рада діяла протягом 14 місяців. Першим Універсалом було проголошено автономію України в складі Російської федеративної республіки. Третім Універсалом Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку, а 12 січня Четвертим Універсалом – повну політичну незалежність Української народної Республіки від Росії.

Останньою справою політичної діяльності М. Грушевського як голови УЦР була розробка ним і прийняття Радою 29 квітня 1918 року Конституції УНР як класичної парламентської республіки. Посада президента у ній не передбачалася. Тому поширені в українській і зарубіжній літературі відомості

про обрання М. Грушевського президентом не відповідають дійсності. Такої думки дотримуються більшість істориків-науковців.

Після падіння Центральної Ради Грушевський відходить від політики, займається літературно-науковою роботою. Були підготовлені 3 частини «Всесвітньої історії» та інші праці. З приходом до влади Директорії він спробував повернутися в політику, але всі його пропозиції були не сприйняті чинною владою.

В умовах наступу червоних військ на Київ на початку лютого 1919 року Грушевський з родиною перебував деякий час у Кам'янці-Подільському, де редагував газету «Голос Поділля». У цей час Грушевський, розуміючи, що місця йому в цих нових політичних державних структурах немає, запропонував свою кандидатуру делегатом на Конгрес Другого Інтернаціоналу – для того, щоб Європа дізналася, що таке Україна, Українська Народна Республіка. Він їхав на цей Конгрес від партії Українських соціалістів-революціонерів, бо з есерами Грушевський тісно співпрацював в часи Центральної Ради. У березні 1919 року як закордонний представник УПСР виїхав у Прагу. Почалося емігрантське п'ятиріччя. За ці роки Грушевський об'їздив усю Європу: Прага, Люцерн, Берлін, Женева, Париж, знову Женева, Відень.

За кордоном завдяки М. Грушевському в 1919 році був створений «Комітет незалежної України» для того, щоб через видання популярних праць повідати Європі, що таке Україна, що відбувається в Україні. Був навіть заснований журнал «Східна Європа», який виходив французькою та німецькою мовами. Там друкувалися і статті Михайла Грушевського, представників усіх держав, які постали на руїнах Російської імперії: це Балтійські республіки, Кавказ, Україна.

Протягом 1919-1922 рр. в еміграції Михайло Сергійович працював над ще одним проектом, створенням Українського Соціологічного Інституту. Основним завданням його була дослідницька, видавнича і лекторська діяльність для української еміграції. Друкованим органом інституту став журнал «Боріться – поборете!» Співробітники інституту підготували серію оригінальних і перекладних праць із соціології, історії культури і громадського руху. Сам М. Грушевський у цей час закінчив роботу над монографією «Початки громадянства. Генетична соціологія (1921)». Цю книжку можна вважати свого роду підручником із соціології. Її значення велике в тому, що це була перша книга українською мовою, що подавала в систематизованому вигляді теоритичні та історичні проблеми соціології з включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначала початки заснування української соціології. В 1922 році побачила світ не менш важлива книга вченого «З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток». Вона являє собою збірник матеріалів з української політичної думки другої половини XIX століття. Проте брак коштів уже в 1922 році поставив інститут на межу виживання.

Згортання проектів Грушевського, розрив з провідними діячами партії есерів, ускладнення відносин з українськими діячами привели М. Грушевського до його ізоляції. Складний характер, великі амбіції не дали йому змоги очолити Український вільний університет, який створювався у Відні. Не бажали з ним мати справу і в Празі, де відкривалися навчальні заклади. До того ж вчений не міг займатися масштабною науковою працею всього його життя, завершити «Історію України-Руси» без українських архівів та бібліотек, це дуже гнітило його, погіршувало морально-психологічний стан. Всі ці чинники актуалізували бажання М. Грушевського повернутися на Батьківщину.

Михайло Грушевський після тривалих і болісних роздумів змушений був піти на компроміс з встановленою в Україні радянською владою. Наприкінці 1922 року він одержав від більшовицьких лідерів України запевнення піти назустріч. Повірив він у щирість намірів більшовиків сприяти розвитку української національної культури й підтримувати українську науку. 31 грудня 1923 року, заручившись згодою вченого, його було обрано академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН) по кафедрі української історії. 2 березня 1924 року Грушевський із родиною виїхав із Відня і через п'ять днів 7 березня його зустрічали в Києві, де чекала жадана праця в Українській Академії наук.

Якщо говорити про ту Українську академію, академіком якої був обраний Грушевський у грудні 1923 року, то її називали «некомуністичним острівцем у комуністичному океані». Очолювали академію відомі вчені: Володимир Липський (президент), літературознавець Сергій Єфремов (віце-президент), сходознавець Агатангел Кримський (учений секретр). М. Грушевський був зарахований до історико-філологічного відділу на посаду керівника науково-дослідної кафедри історії України. Сюди входило багато людей, яких з Михайлом Сергійовичем зв'язувала давня співпраця у науковій, видавничій, громадсько-політичній сфері: С. Єфремов, А. Кримський, Д. Багалій, М. Біляшівський, О. Новицький, Ф. Шмідт, В. Перетц, О. Грушевський. Михайло Сергійович одразу поринув у наукову і науково-організаторську роботу. Уже в 1924 році було проведено 20 засідань кафедри, заслухано 38 доповідей, відновлено видання українознавчого часопису «Україна», редактором якого став сам Михайло Сергійович, підготовлено науковий щорічник та черговий том «записок» відділу. Всього у цих виданнях було надруковано 76 статей 53 авторів. Поряд з великою науково-організаторською роботою Грушевський працює над «Історією української літератури» та своєю «Історією України – Руси», пише статті, рецензії, огляди в кожному номері журналу «Україна».

Сім років історичної та організаційно-наукової праці Михайла Грушевського в Україні маститий історик Ярослав Дашкевич назвав індивідуальним подвигом. Те, що зробив Михайло Грушевський для історичної науки упродовж цих семи років – це насправді індивідуальний подвиг [12]. І все

це в умовах постійного, з перших днів повернення, нагляду репресивних органів НКВС, які зібрали 8 томів наклепів і доповідних на «неблагонадійного» Грушевського. Були спроби залучити його до публічної підтримки офіційної політичної лінії. Та вчений цього уникав.

У вересні 1926 року М. Грушевському виповнювалось 60 років. Владою було поставлено завдання звести вшанування вченого лише в межах Києва і Академії. Однак цю політичну установку реалізувати не вдалося. Ювілей став демонстрацією єднання української наукової інтелігенції навколо старих традицій і прибічників національного відродження України, яких уособлював Грушевський. Двічі брав слово розчулений іменинник. Ось невеликий витяг з його виступу: *« Всім присутнім на самім зібранні я висловив мою сердечну подяку і радість, що вони зробили з мого персонального свята велику маніфестацію української культури і культурності... Участь стількох діячів науки, культури і громадської праці, — українських і поза українських, і безпосередність, з якою вони відізналися на це свято і за такий короткий час — протягом кількох тижнів, дали таку яскраву маніфестацію своїх симпатій до українського і культурного життя та своїх живих зв'язків з ним, — дійсно перетворили мою скромну річницю в свято української науки на новім шляху розвитку, в нових умовах Робітничо-Селянської України, в нерозривному зв'язку з її соціальним і національним розкріпощенням і соціалістичним будівництвом»* [3].

Дедалі частіше стала лунає критика на адресу вченого та його учнів з боку істориків-марксистів, регулярними стали нагадування в пресі про «сумнівне» політичне минуле Грушевського, він не отримав дозволу на виїзд за кордон для участі в міжнародних наукових конгресах. Болючим ударом для вченого стало необрання його президентом ВУАН.

В 1929 році він обирається академіком АН СРСР. Але після судового процесу над сфабрикованої ГПУ справи «Спілки визволення України» в квітні 1930 року, на якому головним обвинувачуваним виявився С. Єфремов, влада взялася й за Грушевського, який відмовився проти нього свідчити. Зміцнілі кадри марксистів-істориків отримали завдання – провести масоване викриття буржуазних учених, зокрема школи Грушевського. Справа, що стала фабрикуватися проти вченого, отримала назву «Український національний центр», на чолі його був поставлений колишній голова центральної Ради М. Грушевський. 23 березня 1931 року вченого, який перебував у Москві по дорозі до Ленінграда на сесію союзної Академії наук, заарештували. Ордер підписав заступник голови ОГПУ Ягода. Незважаючи на те, що Михайло Сергійович був хворий, допити тривали з 28 березня по 3 квітня спочатку на Луб'янці, а потім у Харкові. На завершальному етапі слідства він відмовився від вирваних під тиском показань і був звільнений з-під варті. Досі невідомо, хто вивів з-під смертельного удару Грушевського, адже у справі УНЦ проходило понад 50 осіб

(всі вони отримали різні строки: від заслання до шести років тюрми). На думку науковця Р. Пирога, це міг зробити відомий більшовицький діяч, тодішній заступник Держплану СРСР, член ВЦВК і ЦК ВКП(б) Ломов-Оппоков, родич М. Грушевського по материнській лінії. Очевидно, він заступився за двоюрідного брата перед Й. Сталіним.

Грушевський, опинившись на волі, був знятий з усіх посад і змушений був жити в Москві під наглядом НКВС. Незабаром до нього перебралися дружина Марія Сильверстівна й дочка Катерина. Академік находив розраду від негараздів в науковій роботі. Його нерідко можна було зустріти в московських архівах і бібліотеках. Головним чином він опрацьовував матеріали до XII тому «Історії української літератури». Як академік ВУАН, М. Грушевський не поривав зв'язки з науково-дослідною кафедрою історії України. В той же час у ВУАН велись дискусії, де він таврувався як «буржуазний націоналіст» та «класовий ворог».

В 1934 році над вченим знову починають збиратися хмари. Його звинувачують у намірі втекти за кордон, до Фінляндії, бо академік приїжджав на сесію Академії наук у Ленінград.

Наприкінці 1934 року Грушевський відпочивав у Кисловодському санаторії вчених, де несподівано захворів на карбункул. У лікарні встановили діагноз – злоякісний карбункул спини, сепсис. Втрутилися хірурги. Однак хвороба тільки посилилася, оскільки лікування було некваліфікованим. 25 листопада о 17 годині Грушевський помер. Обставини його смерті й досі остаточно не з'ясовані. Висловлюють припущення щодо втручання НКВС, але документальних підтверджень тому немає.

Церемонія прощання відбулася в Академії наук. Поховали вченого в Києві на Байковому кладовищі 29 листопада. Прийшла невелика кількість людей. Ось як пише про ці трагічні події науковець Ю. Шаповал: «Надзвичайно символічним для тієї трагічної ситуації було те, що чимало людей просто через страх, побоючись репресій, не пішли до тіла Грушевського, виставленого для офіційного прощання в Академії наук. Саме через це на церемонію прощання прийшло мало людей. Ті, хто наважився піти, також відчували дискомфорт. Ось, наприклад, що зауважував письменник Марко Вороний: «Йдеш віддати людині останню пошану і відчуваєш себе якимсь злочинцем, а що тут, скажіть, поганого...» [10, с.350]. Цікаве висловлювання належить і майбутньому авторові надгробку Грушевському, видатному архітектору Василю Кричевському: «Ось і ховаємо Михайла Сергійовича і серце розривається від болю, хоча б в останнє побачити його чудове обличчя, але до труни не допускають. Не можна підійти поплакати по – стариковські, тяжко мені...» [10, с. 350].

У 1936 Василь Кричевський і скульптор Іван Макогон спорудили надгробний пам'ятник, який офіційно так і не було відкрито, оскільки на той час у розпалі була викривальна кампанія проти «українського буржуазного

націоналізму», уособленням якого впродовж наступних десятиліть залишатиметься М. С. Грушевський.

Тільки в незалежній Україні ім'я Михайла Грушевського знайшло справжнє визнання. Уже 30 років триває процес повернення Михайла Грушевського до свого народу. За цей час перевидані основні наукові праці, зокрема багатотомні «Історія України-Руси» та «Історія української літератури». Виходять чергові книги зібрання творів у 50-ти томах. Публікується його епістолярна спадщина.

Кабінет Міністрів 22 лютого 2006 року заснував академічну стипендію імені М. С. Грушевського для студентів та аспірантів вищих навчальних закладів, що призначається студентам та аспірантам державних вищих навчальних закладів денної форми навчання, які найбільше відзначилися в навчальній та науковій роботі, починаючи з другого курсу.

Український народ гідно поцінує М. Грушевського. У Києві, Луцьку, Козятині Вінницької області, Долині Івано-Франківської області, Чевонграді Львівської області та у Львові споруджено пам'ятники М. Грушевському.

У двоповерховому будинку в Києві по Володимирській вулиці, 35 у 1927—1930 роках працював Михайло Грушевський, про що свідчить барельєф, встановлений на фасаді. Зараз у цьому будинку міститься громадська приймальня Служби безпеки України.

Михайлові Грушевському відкрито меморіальні дошки в Києві, Львові, Полтаві, Ужгороді, Мукачеві, Відні, Празі, Варшаві, Холмі, Тбілісі, Казані та в інших містах. 21 вересня 2016 року в Холмі на його честь урочисто освятили хрест, розташований поруч із холмською кафедральною православною церквою святого Івана Богослова, у якій був охрещений Михайло.

У 2015 році в центрі Києва на фасаді будинку за адресою вул. Січових Стрільців, 75 намалювали стінопис з найбільшим у світі портретом Михайла Грушевського. Площа стінопису склала 160 м².

Пам'ять про нього увічнена на грошових знаках та поштовій продукції. Портрет Михайла Грушевського зображено на банкноті номіналом 50 гривень та на пам'ятних монетах 1996, 2006 та 2016 років.

Ім'я Михайла Грушевського носить багато вулиць, проспектів та площ в Україні, зокрема в Києві. На цій столичній вулиці розташовані будівлі Верховної Ради та Кабінету Міністрів України.

Є проспект Грушевського в Кам'янці-Подільському та Луцьку, вулиця Грушевського в Хмельницькому, Одесі, Львові, Дрогобичі, Вінниці, Івано-Франківську, Житомирі, Дніпрі, Чернівцях.

Життєвий і науковий подвиг Михайла Грушевського гідний того, щоб про нього знали і наслідували.

Список використаної літератури

1. Верстюк, В. Ф. М.С.Грушевський = М.С.Грушевский: коротка хроніка життя та діяльності / В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг. – Київ : Либідь, 1996. - 143 с.
2. Журавльов, Д. В. Хто є хто в українській історії / Д. В. Журавльов ; [худож. А. Єр'оміна]. - Харків : Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2014. - 414 с. : ілюстр.
3. Журжа І. Справа Грушевського / Ірина Журжа // Голос України. – 2016. – 29 вересня. – Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/article/276803>.
4. Копиленко, О. Л. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність / О. Л. Копиленко. - Київ : Либідь, 1991. - 184 с.
5. Михайло Грушевський : зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювіл. конф., присвяч. 125-й річниці від дня народж. Михайла Грушевського / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Укр. іст. т-во ; [редкол.: О. Купчинський (відп. ред.) та ін.]. - Львів : [б. в.], 1994. - 487 с.
6. Незнаний історик: кохання та закоханості Михайла Грушевського / Оксана Юркова Для BBC News Україна 8 березня 2018. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43291066>
7. Пиріг, Р. Я. Михайло Грушевський / Р. Я. Пиріг. - Київ : Атлант ЮЕМСІ, 2007. - 63 с. : фотогр.
8. 100 найвідоміших українців / Х.Бедрик-Білан, А.Безносик, М.Гнатюк та ін. ; під заг. ред. Ю.Павленка. - 3-тє вид., випр. й допов. - Київ : Автограф; Орфей, 2005. - 636 с. : ілюстр., портр.
9. Шаповал, Ю. І. Михайло Грушевський: еміграція і повернення в Україну (1919-1924 рр.) / Ю. І. Шаповал. // Український історичний журнал (НАНУ). – Київ. – 2016. - №6. – С.4-23.
10. Шаповал, Юрій Іванович. Михайло Грушевський / Ю.І.Шаповал, І.В.Верба ; під заг. ред. В.А.Смоля. - Київ : Альтернативи, 2005. - 351 с. : ілюстр.
11. Шаров, Ігор Федорович. 100 видатних імен України : [навч. посіб.] / І. Ф. Шаров. - Київ : Альтернативи, 1999. - 503 с. : портр.
12. Шурхало Д. Михайло Грушевський після Центральної Ради: від боротьби за владу до «індивідуального подвигу» / Дмитро Шурхало. - Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29799890.html>.
13. Юркова, О. В. Світлина з ювілею М. Грушевського 1926 р.: проблеми атрмбущії // О. В. Юркова. // Український історичний журнал (НАНУ). – Київ. – 2016. - №6. – С. 24 -41.